

भारतातील प्राचीन ग्रंथालयांची सद्यस्थिती : अभ्यास

श्री. सौरभ रवींद्र देशपांडे

संशोधक विद्यार्थी

ग्रंथालय आणि माहिती विज्ञान विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर, महाराष्ट्र – भारत.

ईमेल- mohini.deshpande.official@gmail.com

सौ. मोहिनी सौरभ देशपांडे

संशोधक विद्यार्थिनी

ग्रंथालय आणि माहिती विज्ञान विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर, महाराष्ट्र – भारत.

ईमेल- mohini.deshpande.official@gmail.com

सारांश :

भारत हा संस्कृती आणि ज्ञानाचा वारसा लाभलेला देश आहे. येथील प्राचीन शिक्षण पद्धती आणि ज्ञान संवर्धनाची परंपरा खूप जुनी आहे. वेद, उपनिषदे आणि इतर धर्मग्रंथांची मौखिक परंपरा दीर्घकाळ टिकून होती, परंतु त्याचबरोबर लिखित स्वरूपातील ज्ञानभांडार जतन करण्यासाठी प्राचीन काळात अनेक भव्य ग्रंथालये (Libraries) उभी राहिली. ही ग्रंथालये केवळ पुस्तके ठेवण्याची जागा नव्हती, तर ती शिक्षण, संशोधन आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीची केंद्रे होती.

Key Words : प्राचीन ग्रंथालय, पुस्तके, हस्तलिखित, विद्यापीठ

परिचय :

भारत हा ज्ञानाचा आणि संस्कृतीचा समृद्ध वारसा लाभलेला देश आहे. येथील शिक्षण पद्धती आणि ज्ञान संवर्धनाची परंपरा अतिशय प्राचीन आहे. वेद, उपनिषदे आणि इतर ग्रंथांचे ज्ञान हजारो वर्षे मौखिक परंपरेने जतन करण्यात आले असले तरी, लिखित स्वरूपातील ज्ञानाचे भांडार सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्राचीन काळात अनेक भव्य ग्रंथालये (Libraries) उभी राहिली.

ही ग्रंथालये केवळ पुस्तके ठेवण्याची जागा नव्हती, तर ती शिक्षण, संशोधन, वादविवाद आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीची महत्त्वाची केंद्रे होती. प्राचीन भारतातील अनेक मोठी विद्यापीठे आणि शिक्षण संस्था त्यांच्या भव्य ग्रंथालयांमुळे जगभरात ओळखली जात असत. या ग्रंथालयांनी भारतीय ज्ञान प्रणालीचे (Indian Knowledge System - IKS) तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र, व्याकरण, ज्योतिष, वैद्यकशास्त्र आणि कला यांसारख्या विविध क्षेत्रांतील ज्ञान जतन करून भावी पिढ्यांपर्यंत पोहोचवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

प्राचीन ग्रंथालये (Ancient Libraries) म्हणजे ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असलेल्या, पुस्तके, हस्तलिखिते (manuscripts) आणि इतर लिखित सामग्रीचा मोठा संग्रह जतन करून ठेवणाऱ्या संस्था होत, ज्यांचा मूळ उद्देश ज्ञान संवर्धन, शिक्षण आणि संशोधन होता.

या ग्रंथालयांची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये :

- काळखंड (Timeline): साधारणपणे, मानवी इतिहासातील सर्वात जुन्या लिहिलेल्या नोंदींच्या काळापासून ते मध्ययुगाच्या प्रारंभापर्यंतच्या (साधारणपणे ५०० इसवी सन किंवा त्यापूर्वी) ग्रंथालयांचा यात समावेश होतो.
- स्वरूप (Nature): ती बव्हंशी शिक्षण संस्था (Universities), धार्मिक केंद्रे (Monasteries/Temples) किंवा राजघराण्यांच्या (Royal Palaces) आश्रयाने चालवली जात असत. उदाहरणार्थ, भारतातील नालंदा विद्यापीठाचे 'धर्मगंज' ग्रंथालय.

सामग्री (Content) :

या संग्रहात प्रामुख्याने ताडपत्रांवर (palm-leaves), भूर्जपत्रांवर (birch bark) किंवा प्राचीन कागदांवर लिहिलेली हस्तलिखिते असत. यात धर्मग्रंथ, तत्त्वज्ञान, विज्ञान, वैद्यकशास्त्र, आणि साहित्य अशा विविध विषयांवरील ग्रंथांचा समावेश होता.

उद्देश (Purpose) :

त्यांचा मुख्य उद्देश ज्ञानाचे जतन (Preservation) करणे आणि विद्वान (Scholars) व विद्यार्थी (Students) यांना संशोधनासाठी आणि अध्ययनासाठी ज्ञान उपलब्ध करून देणे हा होता.

थोडक्यात, प्राचीन ग्रंथालये म्हणजे हजारो वर्षांपूर्वी अस्तित्वात असलेली, समाजातील ज्ञान परंपरा आणि बौद्धिक वारसा लिखित स्वरूपात जपून ठेवणारी ज्ञानाची केंद्रे होती.

प्राचीन शिक्षण केंद्रे आणि त्यांची ग्रंथालये (Ancient Educational Centers and their Libraries) :

प्राचीन भारतातील अनेक प्रसिद्ध विद्यापीठे आणि शिक्षण संस्था त्यांच्या भव्य ग्रंथालयांसाठी ओळखल्या जात असत. बौद्ध भिक्खू आणि त्यांच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाचा या संस्थांच्या उभारणीत महत्त्वाचा वाटा होता.

नालंदा विद्यापीठ (Nalanda University) :

- बिहारमधील नालंदा विद्यापीठ हे जगातील सर्वात प्राचीन आणि महान शिक्षण केंद्रांपैकी एक होते.
- या विद्यापीठाचे ग्रंथालय 'धर्मगंज' (Dharmaganja) म्हणून ओळखले जात होते आणि ते प्रचंड मोठे होते.
- धर्मगंजमध्ये तीन मोठी इमारती होती - रत्नसागर, रत्नोदधि आणि रत्नरंजक. 'रत्नोदधि' ही इमारत नऊ मजली उंच होती आणि त्यात धर्मग्रंथांचे दुर्मिळ संग्रह होते.

- या ग्रंथालयात सुमारे लाखो हस्तलिखिते (Manuscripts) आणि ग्रंथ होते, ज्यात केवळ बौद्ध धर्मच नव्हे तर तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र, व्याकरण, ज्योतिष, वैद्यकशास्त्र अशा अनेक विषयांवरील ग्रंथांचा समावेश होता.
- दुर्दैवाने, ११९३ मध्ये तुर्की आक्रमणकर्त्यांनी नालंदा विद्यापीठ आणि त्याचे ग्रंथालय जाळले, ज्यामुळे ज्ञानाचा एक अमूल्य ठेवा नष्ट झाला.

तक्षशिला (Taxila) :

- तक्षशिला (सध्या पाकिस्तानात) हे देखील एक महत्त्वाचे प्राचीन शिक्षण केंद्र होते, जिथे विविध विषयांचे शिक्षण दिले जात असे. चाणक्य आणि पाणिनी यांसारख्या विद्वानांचा संबंध या ठिकाणाशी जोडला जातो.
- या शिक्षण केंद्राशी जोडलेली मोठी ग्रंथालये असण्याचा अंदाज आहे.

विक्रमशिला, ओदंतपुरी आणि वल्लभी (Vikramsila, Odantapuri, and Valabhi) :

नालंदाप्रमाणेच विक्रमशिला (बिहार), ओदंतपुरी (बिहार) आणि वल्लभी (गुजरात) यांसारख्या अनेक महाविहारामध्येही मोठी ग्रंथालये होती. ही शिक्षण केंद्रे हजारो देशी-विदेशी विद्यार्थ्यांसाठी आणि विद्वानांसाठी महत्त्वाची होती. सोमपुरी विद्यापीठाचे ग्रंथालयही महत्त्वपूर्ण होते.

जतन झालेली काही महत्त्वाची प्राचीन/ऐतिहासिक ग्रंथालये (Surviving Historical Libraries) :

- प्राचीन काळात नष्ट झालेल्या अनेक ग्रंथालयांव्यतिरिक्त, अनेक ऐतिहासिक ग्रंथालये आजही भारताच्या सांस्कृतिक वारसाचे जतन करत आहेत.
- तंजावर सरस्वती महाल ग्रंथालय (Thanjavur Saraswati Mahal Library):
- तामिळनाडूमधील तंजावर येथे असलेले हे ग्रंथालय आशियातील सर्वात जुन्या ग्रंथालयांपैकी एक मानले जाते.
- याची स्थापना १६ व्या शतकात नायक राजांच्या काळात झाली आणि नंतर मराठा शासकांनी, विशेषतः मराठा शासक सरफोजी द्वितीय यांनी याला मोठा आश्रय दिला.
- या ग्रंथालयात हस्तलिखिते, विशेषतः ताम्रपत्रे (Palm-leaf manuscripts) आणि दुर्मिळ कागदपत्रे यांचा विशाल संग्रह आहे. येथील संग्रह तमिळ, हिंदी, तेलुगु, मराठी, संस्कृत अशा अनेक भारतीय भाषांमध्ये आहे.

खुदा बख्श ओरिएंटल लायब्ररी, पाटणा (Khuda Bakhsh Oriental Library, Patna) :

- १८९१ मध्ये स्थापित हे ग्रंथालय फारसी, अरबी आणि उर्दू हस्तलिखितांच्या दुर्मिळ संग्रहासाठी जगभर प्रसिद्ध आहे.
- हे ग्रंथालय अनेक शतके जुन्या ऐतिहासिक हस्तलिखितांचा खजिना आहे.
- रामपूर रझा लायब्ररी, रामपूर (Rampur Raza Library, Rampur):
- उत्तर प्रदेशात असलेले हे ग्रंथालय नवाबांनी स्थापित केले होते.
- येथे फारसी, अरबी, उर्दू आणि तुर्की हस्तलिखितांचा मोठा संग्रह आहे, ज्यात मुघलकालीन दुर्मिळ कागदपत्रांचाही समावेश आहे.

प्राचीन ग्रंथालयांचे महत्त्व (Importance of Ancient Libraries) :

प्राचीन भारतीय ग्रंथालयांनी भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System - IKS) जतन करण्यात आणि प्रसारित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांनी तत्त्वज्ञान, विज्ञान, वैद्यकशास्त्र, कला आणि खगोलशास्त्र यांसारख्या विविध क्षेत्रांमधील ज्ञानाचे भांडार सुरक्षित ठेवले. या संस्था हजारो वर्षांपासून भारताला 'ज्ञान आणि शहाणपणाचे केंद्र' म्हणून जगाच्या नकाशावर अधोरेखित करत होत्या.

आजही ही ऐतिहासिक ग्रंथालये केवळ पुस्तके ठेवण्याची जागा नसून, भारताच्या गौरवशाली भूतकाळाची आणि समृद्ध सांस्कृतिक वारशाची साक्ष देणारी अमूल्य स्मारके आहेत.

4. भारतातील प्राचीन ग्रंथालयांची सध्याची स्थिती दोन भागांमध्ये विभागून पाहिली जाऊ शकते :

१. नष्ट झालेल्या प्राचीन विद्यापीठांच्या ग्रंथालयांची स्थिती :

तक्षशिला, नालंदा आणि विक्रमशिला यांसारख्या प्राचीन विद्यापीठांची भव्य ग्रंथालये (उदा. नालंदाचा 'धर्मगंज') आक्रमण आणि नैसर्गिक आपत्तींमुळे पूर्णपणे नष्ट झाली आहेत.

सध्याची स्थिती :

या ग्रंथालयांचे आता केवळ ऐतिहासिक अवशेष (Archaeological Ruins) आणि वास्तूंचे अवशेष शिल्लक आहेत. नालंदा येथील उत्खननात मिळालेले अवशेष आजही त्या महान ज्ञानकेंद्राची साक्ष देतात.

ज्ञान संवर्धन :

या नष्ट झालेल्या ज्ञानाचा काही भाग परदेशी प्रवासी (उदा. ह्युएन त्सांग, अल्-बिरूनी) यांच्या नोंदींमधून, तसेच तिबेटी, चिनी आणि अरबी भाषांमध्ये अनुवादित झालेल्या ग्रंथांमधून जतन झालेला आहे. तसेच, अनेक विद्वानांनी गुप्त ठिकाणी किंवा खासगी संग्रहांमध्ये हस्तलिखिते लपवून ठेवली, जी आजही

मंदिरांमध्ये किंवा खासगी संग्रहांमध्ये सापडत आहेत.

२. ऐतिहासिक महत्त्व असलेल्या (मध्ययुगीन/ब्रिटिशपूर्व) ग्रंथालयांची स्थिती :

प्राचीन शिक्षण केंद्रांची ग्रंथालये नष्ट झाली असली तरी, राजघराण्यांच्या आश्रयाखाली असलेली आणि तुलनेने नंतरच्या काळात (मध्ययुगीन आणि ब्रिटिशपूर्व काळात) स्थापन झालेली अनेक ऐतिहासिक ग्रंथालये आजही ज्ञान संवर्धनाचे महत्त्वाचे केंद्र म्हणून कार्यरत आहेत. या ग्रंथालयांची सध्याची स्थिती खालीलप्रमाणे आहे:

अ. अमूल्य वारसा जतन करणारी प्रमुख ग्रंथालये :

तंजावर सरस्वती महाल ग्रंथालय (Saraswati Mahal Library, Thanjavur) :

हे आशियातील सर्वात जुन्या ग्रंथालयांपैकी एक आहे. हे ग्रंथालय सध्या तामिळनाडू सरकारच्या नियंत्रणाखाली असून, संशोधकांसाठी खुले आहे. येथे ताडपत्रांवरील दुर्मिळ हस्तलिखिते (Rare Manuscripts) आणि ऐतिहासिक कागदपत्रे मोठ्या प्रमाणात जतन केलेली आहेत.

- **खुदा बख्श ओरिएंटल पब्लिक लायब्ररी (Khuda Bakhsh Oriental Library, Patna) :** हे केंद्र अरबी, फारसी आणि उर्दू हस्तलिखितांच्या दुर्मिळ संग्रहासाठी प्रसिद्ध आहे.
- **रामपूर रझा लायब्ररी (Rampur Raza Library, Rampur) :** हे मुघलकालीन कागदपत्रे आणि हस्तलिखितांचा खजिना असून, आजही ते राष्ट्रीय वारसा म्हणून जतन केले जात आहे.
- **भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन संस्था (Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune):** याची स्थापना १९१७ मध्ये झाली असली तरी, येथे संस्कृत, प्राकृत आणि पाली भाषेतील हजारो प्राचीन हस्तलिखिते जतन केलेली आहेत आणि ते प्राच्यविद्येच्या संशोधनाचे जागतिक केंद्र आहे.

ब. आधुनिकीकरण आणि आव्हान :

- ऐतिहासिक महत्त्व असलेल्या या ग्रंथालयांनी बदलत्या काळानुसार स्वतःमध्ये बदल केले आहेत, परंतु त्यांना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे:
- **डिजिटायझेशन (Digitization) :** सर्वात मोठा बदल म्हणजे आधुनिकीकरण आणि डिजिटायझेशन. अनेक ऐतिहासिक आणि दुर्मिळ हस्तलिखिते आणि ग्रंथांचे स्कॅनिंग करून त्यांचे ई-बुक आणि डिजिटल संग्रह तयार केले जात आहेत. यामुळे संशोधकांना हे ज्ञान जगभरातून उपलब्ध होत आहे. (उदा. राष्ट्रीय हस्तलिखित मिशन - National Mission for Manuscripts).

- **संरक्षण आणि जतन (Preservation) :** अतिशय जुने आणि नाजूक असलेले ताडपत्रे, भूर्जपत्रे आणि दुर्मिळ कागदपत्रे जतन करण्यासाठी विशेष पद्धतींचा (Conservation techniques) वापर केला जातो. त्यांच्या भौतिक संरक्षणावर अधिक भर दिला जात आहे.
- **आर्थिक आणि कर्मचारी समस्या :** सामान्यतः सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीकडे दुर्लक्ष होत असल्यामुळे, अनेक ऐतिहासिक ग्रंथालयांनाही अपूरा निधी आणि प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची कमतरता यांसारख्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.
- **सांस्कृतिक केंद्र :** ही ग्रंथालये आता केवळ संदर्भ वाचनाची ठिकाणे राहिली नसून, ती ऐतिहासिक संशोधन केंद्रे आणि सांस्कृतिक वारसा स्थळे म्हणून कार्यरत आहेत.

५. प्राचीन ग्रंथालयांचे प्रकार :

भारतातील आणि जगातील प्राचीन ग्रंथालये त्यांच्या उद्देशांवर आणि ज्यांच्या आश्रयाखाली ती चालवली जात असत, त्यानुसार मुख्यतः खालील चार प्रकारांमध्ये विभागली जात होती:

१. शैक्षणिक ग्रंथालये (Academic Libraries) :

ही ग्रंथालये प्राचीन भारतातील महाविद्यापीठे आणि शिक्षण संस्थांशी जोडलेली होती. यांचा मुख्य उद्देश : विद्यार्थ्यांना आणि विद्वानांना संशोधन आणि अध्ययनासाठी आवश्यक ज्ञान उपलब्ध करून देणे हा होता.

उदाहरण :

- नालंदा विद्यापीठाचे 'धर्मगंज': हे ग्रंथालय तत्त्वज्ञान, व्याकरण, तर्कशास्त्र, वैद्यकशास्त्र आणि बौद्ध धर्म यांसारख्या विविध विषयांवरील लाखो हस्तलिखितांसाठी प्रसिद्ध होते.
- तक्षशिला आणि विक्रमशिला येथील ग्रंथालये.

२. शाही/राजघराण्यांची ग्रंथालये (Royal Libraries) :

- या ग्रंथालयांची स्थापना आणि देखभाल राजे, सम्राट किंवा राजघराण्यातील सदस्य करत असत. ही ग्रंथालये मुख्यतः राजवाड्यांमध्ये किंवा त्यांच्या खासगी आवारात स्थित असत.

उद्देश : राजघराण्यातील सदस्यांचे शिक्षण, दरबारी विद्वानांना प्रोत्साहन देणे आणि राज्याच्या कामकाजासाठी आवश्यक असलेले ऐतिहासिक नोंदी, शासकीय दस्तऐवज व वंशपरंपरेचे साहित्य जतन करणे.

उदाहरण : नंतरच्या काळात स्थापित झालेली तंजावर सरस्वती महाल ग्रंथालय (जिथे नायक आणि मराठा

शासकांनी संग्रह केला) आणि मुघल सम्राटांची खासगी ग्रंथालये या श्रेणीत येतात.

३. धार्मिक ग्रंथालये (Religious Libraries) :

- या प्रकारची ग्रंथालये मंदिर, मठ (Monasteries) किंवा विहारांमध्ये स्थापित केलेली होती.

उद्देश : विशिष्ट धर्माचे (उदा. बौद्ध, जैन, हिंदू) धर्मग्रंथ, भाष्ये (Commentaries), धार्मिक विधींचे नियम आणि त्या धर्माशी संबंधित तत्त्वज्ञानाचे साहित्य जतन करणे.

उदाहरण:

- बौद्ध भिक्खूंच्या विहारातील ग्रंथालये, जिथे पाली आणि संस्कृत भाषेतील बौद्ध धर्मग्रंथ मोठ्या प्रमाणात जतन केले जात होते.
- जैन मंदिरांमध्ये असलेले जैन आगमांचे आणि तत्त्वज्ञानाचे संग्रह.
- पुण्यातील भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूट सारख्या संस्थेत आजही असे अनेक धार्मिक हस्तलिखित संग्रह जतन आहेत.

४. खासगी/वैयक्तिक ग्रंथालये (Private/Personal Libraries) :

मोठ्या संस्थांव्यतिरिक्त, अनेक श्रीमंत व्यापारी, उच्चपदस्थ अधिकारी आणि प्रसिद्ध विद्वान स्वतःच्या घरी मोठे आणि दुर्मिळ ग्रंथसंग्रह जतन करत असत.

उद्देश : वैयक्तिक अभ्यास, संशोधन आणि ज्ञानाची आवड पूर्ण करणे. काही उदार विद्वानांनी त्यांचे खासगी संग्रह नंतर इतरांसाठी खुले केले.

परिणाम : अनेकदा जेव्हा मोठे केंद्र नष्ट होत, तेव्हा याच खासगी संग्रहांमुळे ज्ञानाचा काही भाग पुढील पिढ्यांसाठी जतन राहू शकला.

आजही खुदा बख्श ओरिएंटल लायब्ररी (पाटणा) किंवा रामपूर रझा लायब्ररी (रामपूर) यांसारखी ऐतिहासिक ग्रंथालये मूळतः शाही किंवा खासगी संग्रहांच्या आधारावरच मोठी झाली.

६. प्राचीन ग्रंथालये जपण्यासाठीचे उपाय आणि योजना :

प्राचीन ग्रंथालये आणि त्यातील अमूल्य ज्ञानभांडार जतन करण्यासाठी आणि भावी पिढ्यांसाठी उपलब्ध करून देण्यासाठी संरक्षण (Conservation), आधुनिकीकरण (Modernisation) आणि जनजागृती (Awareness) या त्रिसूत्रीवर आधारित उपाययोजनांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

१. संरक्षणात्मक उपाययोजना (Conservation Measures) :

प्राचीन हस्तलिखिते (Manuscripts) आणि दुर्मिळ ग्रंथ (Rare Books) अत्यंत नाजूक असल्यामुळे त्यांचे भौतिक जतन (Physical Preservation) करणे सर्वात महत्त्वाचे आहे.

पर्यावरण नियंत्रण (Environmental Control) : ग्रंथालयांमध्ये तापमान (Temperature) आणि आर्द्रता (Humidity) नियंत्रित ठेवणाऱ्या विशेष यंत्रणा (HVAC systems) बसवणे. अस्थिर हवामानामुळे कागद, ताडपत्रे आणि शाई खराब होतात.

कीटक आणि बुरशी नियंत्रण (Pest and Fungus Management) : बुरशी आणि कीटक (Silverfish, Termites) यांच्यापासून संरक्षण करण्यासाठी वेळोवेळी रासायनिक उपचार (Fumigation) करणे.

जीर्णोद्धार आणि बंधन (Restoration and Binding) : अत्यंत जुनी आणि फाटलेली हस्तलिखिते शास्त्रोक्त पद्धतीने जीर्णोद्धार तज्ञांकडून (Restorers) दुरुस्त करून घेणे आणि त्यांना आम्लमुक्त कागद (Acid-free paper) वापरून विशिष्ट बॉक्समध्ये किंवा फाईल्समध्ये ठेवणे.

सुरक्षित साठवण (Secure Storage) : नैसर्गिक प्रकाश आणि थेट सूर्यप्रकाश (UV Rays) टाळण्यासाठी विशेष संग्रहालये (Archives) तयार करणे.

२. आधुनिकीकरण आणि तंत्रज्ञान (Modernisation and Technology) :

ज्ञानाचा वारसा चिरकाल टिकवण्यासाठी आणि तो जगभर पोहोचवण्यासाठी डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.

डिजिटायझेशन (Digitisation) : दुर्मिळ हस्तलिखिते आणि ग्रंथांचे उच्च-रिझोल्यूशन स्कॅनिंग (High-Resolution Scanning) करून त्यांचे डिजिटल स्वरूप (Digital Copies) तयार करणे.

डिजिटल आर्काइव्ह (Digital Archive) : सर्व स्कॅन केलेल्या सामग्रीसाठी एक सुरक्षित, केंद्रीय डिजिटल भांडार (Central Repository) तयार करणे. हे भांडार (Server) वेळोवेळी बॅकअप (Backup) करणे आवश्यक आहे.

ई-उपलब्धता (E-Accessibility) : संशोधक आणि वाचकांना हे डिजिटल साहित्य ऑनलाइन (Online) उपलब्ध करून देण्यासाठी पोर्टल्स (Portals) आणि सर्च इंजिन्स (Search Engines) विकसित करणे.

मेटाडेटा आणि सूचीकरण (Metadata and Cataloguing) : ग्रंथांमधील मजकूर युनिकोडमध्ये (Unicode) रूपांतरित करून त्यांचे अचूक आणि तपशीलवार सूचीकरण (Cataloguing) करणे, जेणेकरून ते सहज शोधता येतील.

३. शासकीय योजना आणि प्रोत्साहन (Government Schemes and Incentives) :

केंद्र आणि राज्य स्तरावर प्राचीन ग्रंथालयांच्या विकासासाठी निधी आणि मार्गदर्शन उपलब्ध करणे.

राष्ट्रीय हस्तलिखित मिशन (National Mission for Manuscripts - NAMAMI) : या राष्ट्रीय स्तरावरील योजनेअंतर्गत हस्तलिखिते शोधणे, त्यांचे दस्तऐवजीकरण करणे आणि डिजिटायझेशन करणे या कार्यांना आर्थिक आणि तांत्रिक मदत पुरवणे.

राजा राममोहन रॉय लायब्ररी फाउंडेशन (RRRLF) : या संस्थेमार्फत ऐतिहासिक आणि सार्वजनिक ग्रंथालयांना विकास, इमारत दुरुस्ती आणि ग्रंथ खरेदीसाठी अनुदान (Grants) देणे.

प्रशिक्षण कार्यक्रम (Training Programs) : ग्रंथपालांना आणि कर्मचाऱ्यांना हस्तलिखितांचे संरक्षण आणि डिजिटायझेशन यांसारख्या आधुनिक तंत्रांचे प्रशिक्षण (Training) देण्यासाठी नियमित कार्यशाळा (Workshops) आयोजित करणे.

संशोधन केंद्रांची स्थापना : या ग्रंथालयांना ऐतिहासिक आणि प्राच्यविद्येच्या संशोधनाचे (Oriental Studies) महत्त्वाचे केंद्र म्हणून विकसित करणे.

४. सार्वजनिक सहभाग आणि जनजागृती (Public Participation and Awareness) :

हा वारसा केवळ सरकारी मालमत्ता नसून तो राष्ट्रीय ठेवा आहे, ही भावना समाजात रुजवून लोकसहभाग वाढवणे.

प्रदर्शन आणि कार्यक्रम (Exhibitions and Events) : प्राचीन हस्तलिखिते आणि ग्रंथांचे महत्त्व जनतेला समजावून सांगण्यासाठी नियमितपणे प्रदर्शने (Exhibitions) आणि जागृती कार्यक्रम (Awareness Programs) आयोजित करणे.

शैक्षणिक अभ्यासक्रमात समावेश : शालेय आणि महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमांमध्ये या प्राचीन ग्रंथालयांचे महत्त्व आणि त्यांच्यातील ज्ञानाचा समावेश करणे.

दत्तक योजना (Adoption Schemes) : व्यक्ती आणि कॉर्पोरेट कंपन्यांना सीएसआर (CSR) अंतर्गत विशिष्ट दुर्मिळ हस्तलिखिते किंवा ग्रंथालयातील विभाग दत्तक (Adopt) घेण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.

प्रमुख संदर्भ (Key References) :

- Haneefa, K.M.; Seenath, T. & Sajna, K.P. Measuring the quality of UGC-Infonet digital library consortium services of Calicut University library. Kelpro Bull., 2016, 20(1), 75-86.

- Sahu, A.K. Measuring service quality in an academic library: An Indian case study. *Library Review*, 2007, 56(3), 234 -243.
- Jayasundara, C.; Ngulube, P. & Minishi-Majanja, M.K. A theoretical model to predict customer satisfaction in relation to service quality in selected university libraries in Sri Lanka. *S. Afr. J. Libr. Inf. Sci.*, 2009, 75(2). <https://sajlis.journals.ac.za/pub/article/view/98> (Accessed on 4 April 2020).
- Zabed Ahmed, S. & Hossain Shoeb, Z. Measuring service quality of a public university library in Bangladesh using SERVQUAL. *Perform. Measurement Metrics*, 2009, 10(1), 17-32. doi: 10.1108/14678040910949666.
- Arshad, A. & Ameen, K. Service quality of the Punjab's libraries: An exploration of users' perceptions. *Perform. Measurement Metrics*, 2010, 11(3), 313-325. doi: 10.1108/14678041011098578.
- Kulkarni, M. & Deshpande, N.J. Empowering library users, establishing channel of communication for service quality expectations of trainers from Government Administrative Training (ATI) libraries in India. In *World library and Information Congress: 78th IFLA General Conference and assembly*, 2012. <https://www.ifla.org/past-wlic/2012/203-kulkarni-en.pdf> (Accessed on 3 April 2020).
- Nagata, H.; Satoh, Y.; Gerrard, S. & Kytomaki, P. The dimensions that construct the evaluation of service quality in academic libraries. *Perform. Meas. Metrics*, 2004, 5(2), 53-65. DOI:10.1108/14678040410546073.
- Satoh, Y.; Nagata, H.; Kytomaki, P. & Gerrard, S. Evaluation of the university library service quality: analysis through focus group interviews. *Perform. Meas. Metrics*, 2005, 6(3), 183-193. doi: 10.1108/14678040510636748.
- Ghaedi, R.; Valizadeh-Haghi, S.; Ahmadi, E.; Zeraatkar, Z. & Baghestani, A.R. Gaps between users expectations and their perceptions on service quality of college libraries of Shahid Beheshti University of Medical Sciences: a case study. *DESIDOC J. Libr. Inf. Technol.*, 2020, 40(2), 479- 484.